

संपादकीय

पर्यावरण विशेषांक

Eco school ते eco university अशा वैशिष्ट्यपूर्ण शिक्षणधारेचा आग्रह धरणाऱ्या श्री. प्रकाश गोळे सरांनी 'पर्यावरण शिक्षणाचं' बीज आमच्या मनात रोवलां. ग्राममंगलतर्फे ते काही अंशी प्रत्यक्षात राबवण्याची संधी मिळाली. इतरही काही ठिकाणी लहान मुलांबरोबर आणि प्रौढांबरोबरही अशा प्रकारच्या 'निसर्ग शाळा' घेतल्या. यादरम्यान आलेला अनुभव व आनंद शिक्षणवेधच्या या अंकात प्रकाशित व संपादित करताना मला विशेष आनंद होत आहे. महत्त्वाचं म्हणजे जिथे जिथे हे पर्यावरण उपक्रम घेतले; त्या सर्व ठिकाणी मुलांनी केलेली धमाल बघता किंवा त्यांची परिसराकरता वाढलेली समज बघता, पर्यावरण शिक्षणाच्या या दिशेची खात्री पटली. आणि हा बदल केवळ लहान मुलांमध्येच दिसला असं नाही तर प्रौढांमध्येही दिसला.

विविध प्रौढ गटांबरोबर शिबिरं, व्याख्यानं देताना लक्षात आलं की पर्यावरण शिक्षण केवळ मुलांकरताच गरजेचं आहे असं नाही; तर प्रौढांकरताही तितकंच; किंबहुना अधिक गरजेचं आहे. विशेषतः शिक्षणक्षेत्रात काम करणाऱ्या सर्वांनीच शिक्षक, प्राध्यापक, शिक्षणाधिकारी, अनेकांनी यांकडे सजगतेने बघायला हवं. मात्र या सगळ्यांनीच (काही अपवाद वगळता) याकडे पाठ फिरवलेली दिसते. जगभर चाललेल्या पर्यावरणाच्या गवगव्याने शाळा-कॉलेजात हा विषय सुरू केला गेला; परंतु प्रत्यक्षात पोचवण्याची यंत्रणा मात्र उभी केली गेली नाही. चारचाकी घेतली खरी पण चालवण्यासाठी योग्य इंधनच नाही हे लक्षात आलं नाही. मग उधारी सुरू झाली. पर्यावरण शिक्षणासाठी भूगोल किंवा इतर कुठल्याही विषयाच्या शिक्षकाला भरीस घातलं जातं. सगळ्यात आधी त्या शिक्षकाला हे जास्तीचं ओझं होतं. हा विषय हाताळण्याचा कोणताच अनुभव गाठीशी नसल्याने मुलांपर्यंत तो योग्य प्रकारे पोचण्याची अपेक्षा करणंही चुकीचं ठरतं. शहरात व ग्रामीण भागात दोन्हीकडे वेगवेगळी दुरवस्था दिसते. शहरात मुलं इंटरनेटच्या साहाय्याने थेट 'ग्लोबल वॉर्मिंग' सारख्या विषयावर सादरीकरण करताना आढळतात. मग भलेही त्यांना शाळेच्या आवारातलं तापमान माहिती नसो, हिमाच्छादित प्रदेशातल्या हिमअस्वलाविषयी त्यांना भरपूर माहिती देता येते. परंतु जवळच्या टेकडीवरच्या

सस्तन प्राण्यांविषयी जराही कुतूहल नसते, झाडांचे फायदे सांगणारा निबंध ते लिहू शकतात; परंतु दारातल्या झाडाचं नाव, गाव, फळ-फूल मात्र त्यांना सांगता येत नाही आणि या सगळ्यात आपल्याला काहीही वावगं वाटत नाही. ग्रामीण भागातल्या मुलांना बाहेरच्या चिंचा-बोरं खुणावत असताना आपण त्यांना A for Apple शिकवतो. अनेक ठिकाणी तर ही मुलं तिथल्या निसर्गाचा चालता-बोलता विश्वकोश असतात; परंतु आत्ताचं शिक्षण त्याकडे दुर्लक्ष करतं. वाहती नदी सहज पार करण्याचं कौशल्य दाखवणाऱ्या मुलाचं कौतुक कधी होतं तर त्याने नदीवरची कविता घोकून घोकून तोंडपाठ म्हटली तर.

या मुलांना पर्यावरणाचं ज्ञान उपजतच आहे गरज आहे फक्त त्याला योग्य दिशा देण्याची; हेच ज्ञान वापरून चिरंतन उपजीविकेची पुंजी कशी करता येईल याकरता त्यांचा आत्मविश्वास वाढवण्याची. गांधीजी म्हणायचे, मी मुलांना 'शिकवत' नाही तर त्यांची विवेकबुद्धी जागृत करण्याचा प्रयत्न करतो. त्यावर आधारित काय शिकायचं हे त्यांचं ते ठरवतील. गोळेसरांचा देखील शिक्षणात मूल्यांवर भर असायचा. ठोक पद्धतीने शिक्षण देण्यापेक्षा जर मुलांना जसं रुचेल, ज्यात त्यांना धमाल येईल अशा पद्धतीने शिक्षण घेऊ दिलं तर ते निश्चितच रुजेल. ग्राममंगलनी तर ही पद्धत सिद्ध करून दाखवली आहे. उणीव आहे ती अशा प्रकारच्या शिक्षकांची जे केवळ दिशादर्शक (facilitators) म्हणून वागतील. सरकारचा पर्यावरणशिक्षणाचा उपक्रम सुरू करण्यामागचा हेतू स्तुत्यच आहे. फक्त मार्ग बदलायला हवा.

परंतु केवळ पर्यावरणविषयक शिक्षणाचा मार्ग बदलून प्रश्न मिटत नाही. शिक्षणाची एकूणातच दिशा बदलायला हवी. आत्ताचं शिक्षण हे उपजीविकेसाठी 'पैसा' मिळवणं अत्यंत गरजेचं आहे व त्याकरता अनेक मार्ग कोणते हे सुचवतं. म्हणजेच पैसा मिळवून, तो खर्च करून अन्न मिळवण्याचे अप्रत्यक्ष मार्ग दाखवतं. उपजीविकेसाठी थेट निसर्गातून अन्न मिळवणाऱ्या आदिवासींना मागास ठरवलं जातं. त्यांना शिक्षणासाठी उद्युक्त केलं जातं आणि मग त्यांनी पैसा कमवून अन्न विकत घेतलं की आपल्याला बरं वाटतं. शेती जी उपजीविकेसाठी थेट साधन आहे. तिच्याकडेही आता पैसा मिळवण्याचं एक साधन म्हणून पाहिलं जात आहे. अन्यथा आपण शेतकऱ्याकडे प्रतिष्ठेने पाहत नाही. पैसा म्हणजे; प्रतिष्ठा म्हणजेच सुख असं समीकरण सर्वत्र आहे. कुणाला वाटेला यात चूक काहीच नाही. परंतु मुद्दा असा आहे यातून कुणाचं भलं होत आहे? पर्यावरणाचं तर नाहीच नाही; परंतु माणसाचं देखील फार उत्तम चाललंय असं चित्र दिसत नाही. वरकरणी ऐषोआरामाची साधनं वाढली जरी असली तरी मानवाचं आरोग्य दिवसेंदिवस ढासळतच आहे. शारीरिक आणि मानसिक दोन्हीही. सुखसोयी वाढल्या असल्या तरी इस्पितळांची संख्या वाढतेच आहे. सामाजिक जीवनही फार आनंदी, मंगलमय आहे अशी स्थिती दिसत नाही. विषमता, गुन्हेगारी वाढतेच आहे. मानसिक ताणही वाढतोच आहे.

माणूस जेव्हा शिकार करून नैसर्गिक अवस्थेतलं अन्न खाऊन जगत होता, तेव्हाची त्याची स्थिती सर्वाधिक आनंदी मानली जाते. आणि तेव्हा पर्यावरणाचंही संतुलन राखलं जात होतं. परंतु जसजसा त्याला आगीचा शोध लागला, तो जनावरं पाळायला लागला, एका जागी स्थिर होऊन शेती करू लागला, तसतसे निसर्गात होणारे बदल वाढायला लागले. लोकसंख्या वाढली. पुढे पुढे तांबं, लोखंड, खजिन तेल इ. शोध लागले तशी औद्योगिक क्रांतीही झपाट्यान झाली. दहा माणसांचं काम करणारं यंत्र दहा माणसांच्या निसर्गावरच्या ताणापेक्षा कितीतरी जास्त ताण देऊ

लागलं. परंतु निसर्ग प्रचंड मोठ्या प्रमाणात तेव्हा बदलला जेव्हा आत्ताची अर्थव्यवस्था नावारूपाला आली. या अर्थव्यवस्थेमुळे मानवाची विचारसरणीच बदलली. मूलभूत गरजा भागवण्यासाठीच पैसा कमवावा लागतो अशी पद्धत रूढ झाली आणि पैसा कमावण्यासाठी 'काम' करावं लागतं हा जरा नाखुशीचा मुद्दा असल्याने माणूस करमणुकीसाठी वेगळे मार्ग शोधायला लागला. हळूहळू गरजेचं रूपांतर हावेत झालं. पूर्वी केवळ 'आनंदी जगणं' हा हेतू असलेला माणूस 'उपभोग' हे ध्येय ठेवून जगू लागला. स्वतःचं जीवन सोयीचं, आनंदी करण्यापुरता उपभोगही ठीक होता; परंतु गरज आणि हाव यांतला उंबरठा ठरवण्याची माणसाची विवेकबुद्धीही या अर्थव्यवस्थेने हिरावून घेतली आणि जणू या उपभोगाला मर्यादाच नाहीत अशा एका समाजाच्या टप्प्यावर येऊन, आपण थांबलो आहोत. मुद्दा असा आहे की केवळ एकाच पृथ्वीच्या आधारे आपण हे किती काळ ओढणार?

नेमका हाच मुद्दा जर पर्यावरण शिक्षणामार्फत किंवा शिक्षणाला पर्यावरणीय दृष्टिकोन देऊन आपण मुलांपर्यंत, प्रौढांपर्यंत पोचवू शकलो तर पर्यावरण वाचवण्यासाठी वेगळे असे प्रयत्न करण्याची गरजच राहणार नाही असं वाटतं.

पर्यावरण शिक्षणातून पोचवण्याचा मुद्दा एवढाच की ज्या विविध गरजेच्या, उपभोगाच्या वस्तू, ऊर्जा वापरून आपण रोजचं जीवन जगतो, त्या सगळ्या पृथ्वीवरच्याच निसर्गातून येतात. उदा. खनिजं, पेट्रोलियम, तेलं, झाडं, प्राणी इ. त्यामुळे हे वापरून निसर्गात बदल करावेच लागणार आहेत. परंतु या बदलांचा वेग इतका वाढला आहे की त्याचे दुष्परिणाम मानवावरच होत आहेत. पृथ्वी एकच असल्याने तिची मर्यादित संसाधन कधीतरी संपुष्टात येणार. परंतु आपण काही बाबतीत नशीबवान आहोत. आपल्याकडे काही संसाधनं नूतनीकरणक्षम आहेत. त्यांचं नूतनीकरण करत ती आपण थेट वापरत राहिलो, तर पर्यावरणाचं भलं तर होईलच पण त्यावर अवलंबूनच विकास साधणाऱ्या माणसाचंही भलं होईल. उणीव आहे या प्रकारच्या मानसिकतेची. ही सजगता समाजात निर्माण करण्यासाठी शिक्षणक्षेत्राचा मोठाच कार्यभाग असू शकतो. तो कसा हे समजून घेण्यासाठी, तसेच निसर्गातल्या काही मूलभूत घटकांचं मानवी जीवनाशी असलेलं अर्थपूर्ण महत्त्व जास्तीत जास्त लोकांपर्यंत पोहचावं, म्हणून सदर विशेषांकाची प्रस्तुती !

केतकी घाटे
मानसी करंदीकर